

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ

ՀԱՎՈՒՅ ԹԱՌԻ ՎԱՆՔԻ ԵՒ ԱՊԻՐԱՏՅԱՆ ՏՈՀՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՏՎՅԱԼՆԵՐ

Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը հեղինակային բնագրից բացի պարունակում են բազմաթիվ հավելումներ: Գրիգոր Գ Պահլավունի (1113-1166) կաթողիկոսի պատվերով կազմած եւ դեպքերի արձանագրումը 1163 թվականով ավարտած Անեցին իր երկն անվանել է «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտ ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ»: Նա որդեգրել է Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» սկզբունքը՝ թվականների զուգադիր սյունակները տեղադրել է էջերի կենտրոնում, իսկ տեղեկությունները զետեղել դրանց աջ եւ ձախ կողմերում: Այն հատվածներում, ուր տեքստը ծավալով շատ է, աղյուսակն ընդհատվում է, եւ սկսվում սովորական շարադրանքը՝ էջի լայնքով, որի ավարտին կրկին հաջորդում են աղյուսակները: Բնականաբար, ամեն տարվա դիմաց ժամանակագիրը զուգադիր տեղեկություն չունի, ուստի աղյուսակներում բավականաչափ ազատ տեղեր են մնում: Հենց դրանք էլ գրավել են հետագայի ընդօրինակող գրիչներին ու բանիմաց ընթերցողներին (ձեռագրերի տերերին), որոնք տարբեր տեղեկություններով յուրովի «լրացրել» են ազատ տեղերը: Դրա արդյունքում ժամանակագրությունը մեծապես «աճել է»: Արշակ Տեր-Միքելյանը 1893 թ. Վաղարշապատում ձեռքի տակ ունենալով 13 ձեռագիր (հնագույնը՝ 13 թդ դ., մեծագույն մասը՝ 17-րդ դ.) Անեցու երկը հրատարակել է այդ հավելումներով¹:

Ուսումնասիրելով ժամանակագրության ամենավաղ՝ հեղինակի ապ-

¹ Սամուելի Բահանայի Անեցոյ Հաւամունք ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետեւ՝ Ա ն ե ց ի):

րած դարաշրջանի երեք ձեռագրերը², համոզվեցինք, որ հրատարակության մեջ Անեցու բուն շարադրանքը, հատկապես 10-12-րդ դարերի հատվածում, ծավալով եռակի անգամ զիջում է հետագայի հավելումներին: Իսկ ժամանակագրության շարունակողները շատ ավելի առաջ են գնացել: Մատենադարանի թիվ 7261 ձեռագրում այն հասնում է 1702 թ., 10202-ում՝ 1692 թ. եւ այլն: Ժամանակագրության հետագա շարունակող-լրացնողները հավանաբար նման վարձուների համար հիմնավորում են տեսել Անեցու երկի վերնագրում «յաղագս գիւտ ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս» (այս եւ հաջորդ ընդգծումները մերն են - Կ. Մ.), արձանագրելով իրենց համար «ներկա» ժամանակի դեպքերը: Հենց այդպես է վարվել, օրինակ, Ստեփանոս Օրբելյանը, որը ձեռքի տակ ունենալով Անեցու ժամանակագրության լրացված եւ Հայոց ՈՆԲ (1193) թվականով ավարտվող օրինակ, պատշաճ է համարել այն շարունակել՝ «...բերել հասուցանել մինչ ի մերս ժամանակս»³:

Սամվել Անեցու՝ Մատենադարանում պահվող մատյաններն ուսումնասիրելիս պարզ դարձավ, որ ժամանակագրության այն ձեռագրերը, որոնք ծանոթ չեն եղել Արշակ Տեր-Միքելյանին, պարունակում են ցայժմ չհրատարակված բազմաթիվ տեղեկություններ եւ ժամանակագրական միավորներ, որոնց ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը պատմագիտական մեծ ու փոքր նորություններ է բերելու: Այս առումով հատկանշական է Մատենադարանի թիվ 3681 մատյանը, որտեղ Սամվել Անեցու երկը միջարկվել է մի շարք հավելումներով, որոնք ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում Գառնիի, Հավուց թառի վանքի պատմության եւ այդ համատեքստում Ապիրատյան (Հասանյան) իշխանատոհմի վերաբերյալ:

Արճեշի Ուռնկար վանքում 1315 թ. Հայրապետ կրոնավորի ընդօրինակած այս ձեռագիրը գրված է թղթի վրա (16,5x12 սմ), բոլորգրով: Անեցու ժամանակագրությունը զբաղեցնում է 2ա-89բ էջերը (ամբողջ մատյանն ունի 116 թերթ, երկրորդ մասը՝ «Յաղագս աղանդոյն Մայրագոմեցւոյ», գրված է այլ գրով): Ձեռագրի առաջին թերթին Հայրապետ

² Կ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերը, ակադեմիկոս Ն. Մառի ծննդյան 140 եւ մահվան 70-ամյակների տարելիցի ժողովածու, խմբագիր՝ Պ. Մուրադյան, Երեւան, 2005, էջ 37-48:

³ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի, հրատարակության համար պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Երեւան, 1942, էջ 21, 31: Ստ. Օրբելյանի հեղինակության հարցում հայտնված կասկածներն այժմ համոզիչ կերպով հերքված են: Տե՛ս է. Բաղդասարյան, 13-րդ դարի մի ժամանակագրության հեղինակի մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1971, թիվ 2, էջ 210-216:

գրչի հիշատակարանն է, ուր նշվում են ձեռագրի վերաբերյալ հիմնական տվյալները. «Գրեցաւ գիրքս երկրիս Արճիշո ի Ս(ուր)ք ուխտս որ Ուռնկար անուանակոչի սրբոյն... (ի) խնդրոյ ս(ուր)ք եւ խստակրան ընդրեալ վարդապետի Յովհաննէս, ձեռամբ Հայրապետի սուտանուն կրանաւորի եւ յոյժ մեղաւորի: Արդ, որք հանդիպիք սմա՝ յիշեցէք զՅովհաննէս վարդապետ եւ ծնողսն իւր եւ դուք յիշեալ լիջիք: Ի Թվականիս ԶԿԴ (1315)»⁴:

Ձեռագրում պահպանվել են նաեւ Աթանաս կազմողի հիշատակարանը (էջ 90ա), ըստ որի նա 1548 թ. «յերկիրս Զրաբերթոյ» (գավառ Արցախում) մատյանը կազմել է Հովհաննես վարդապետի պատվերով:

Հնդհանուր առմամբ մատյանի թերթերը շատ մաշված են, բաց թանաքով գրված բնագրի տեքստը տեղ-տեղ համարյա անընթեռնելի է դարձել: Անեցու ժամանակագրությունն այստեղ ներկայացված է հիմնականում անաղարտ բնագրով, ավարտվում է նույն տեղեկությամբ, ինչպես որ հնագույն երեք ձեռագրերում⁵: Սակայն հետազայում ինչ որ մեկը ժամանակագրության տարրեր հատվածներում այս կամ այն դեպքի վերաբերյալ եղած տեղեկություններին հավելումներ է արել, նաեւ նոր տեղեկություններ մուծել: Բարեբախտաբար, նա գրել է մուգ թանաքով, որը բնագրի համեմատ ավելի ընթեռնելի է: Ներմուծված հատվածները գլխավորապես Գառնիի եւ Հավուց թառի պատմությանն ու փառաբանությանն են վերաբերում: Դրանց հեղինակի ինքնությունը պարզվում է ձեռագրի 83բ-84ա էջերի ստորին լուսանցում պահպանված հիշատակարանի շնորհիվ. «ԶԳԲ (1343)⁶ սահմի: Ես նուաստ Նաթ (Նաթանայել, Կ. Մ.) եպ. Հայոց թառոյ յոյժ ...ել եւ անմխիթար տրտմել եկի լալագին աշա(ւք) ...կացի ի Մաղբսբերդ Զ(6) ամիս եւ յԱստուած հաւատարիմ հ(ոգե)որ եղբայրն իմ Ամիրզայն մեծաւ սիրով ընկալաւ զիս եւ (83բ) քաղցրութեամբ մխիթարեց, Աստուած զինքն մխիթարէ, ամէն (էջ 84ա)»: Իր բարերար Ամիրզային Հավուց թառի Նաթանայել եպիսկոպոսը հիշատակում է նաեւ 45բ էջի ստորին լուսանցի հիշատակարանում «Քրիստոս Աստուած պահեայ զպարծանաց եղբայրքն զպարոն Ամիրզայն եւ զԹանզութն եւ փրկեայ ի շարեաց»: Երրորդ անգամ Ամիրզան եւ նրա ազգականները հիշատակվում են ձեռագրի երկրորդ մասում, 93բ էջում սկսվող եւ 94ա էջում

⁴ Մատենադարան, ձեռ. 3681, էջ 1բ: Այս եւ ձեռագրի մյուս հիշատակարանները, ինչպես նաեւ ժամանակագրության մեջ մուծված հետազայի հավելումները հրատարակվում են առաջին անգամ:

⁵ Կ. Մ ա թ ե լ ո ս յ ա ն , նշվ. աշխ., էջ 44-45:

⁶ Թվականի մասը խիստ մաշված է, հատկապես վատ է երևում տասնավորը: Ձեռագրի հիշատակագրություններն ընդհանրապես գրված են էջերի ստորին լուսանցներում, աղյուսակներից ներքեւ եւ շատ մաշված են:

հայտնի առաջնորդ Զաքարիան ապրել է 15-րդ դարում, առաջին անգամ հիշվում է 1423-ին¹¹:

Հարկ է նշել, որ Նաթանայելի հիշատակարանից բացի, ձեռագրում կան 14-րդ դարի կեսերի գործիչների անուններ պահպանած նաև այլ, ցավոք խիստ մաշված, հիշատակագրություններ: 4ա էջի ստորին լուսանցում կարդացվում է. «...աց սրբոցն միջնորդութեամբ ազա(տեա՞) (զՇրվ)անշահն ի յանարի(նաց)», 5ա էջում «...այ զպարոն Քամարն եւ զՇրվանշահն ի ձեռա... եւ ժառանգեցայ զտունս հայրէնի: Ամէն»: Շրվանշահը հիշվում է նաև ձեռագրի վերջում 114բ-115ա էջերում պահպանված ազոթք-մակագրության մեջ, ուր նշված «ամենափրկիչը» թույլ է տալիս գրության վայր համարել Հավուց թառը. «(Քրիստոս) որդի Աստուծոյ, Աստուած ճշմարիտ, սուրբ Աստուածածնիդ միջնորդութեամբ... ամ խաչիդ եւ սուրբ ամենափրկիչիդ եւ սուրբ... (114բ)...(պ)ահ(պանեա) զՇրվանշահ յանարինացն շարեն... հաստատէ...» (115ա):

Քամարը եւ Զաքարյան Շահնշահ Գ-ը, որի եղբայրն է Շրվանշահը, ըստ Բագնայրի ավետարանի 14-րդ դարի կեսերի մի հիշատակարանի¹², հիշվում են Հավուց թառի նույն ժամանակաշրջանի արձանագրություններից մեկում¹³: Այս երեքը միասին հիշատակվում են նաև Հովհաննավանքի մի անթվական արձանագրության մեջ¹⁴: Այսպիսով մեր ձեռագիրը արժեքավոր հիշատակություններ է պահպանել նաև Զաքարյան տոհմի վերջին շառավիղների մասին:

Անեցու ժամանակագրության ընդօրինակությունը Նաթանայել եպիսկոպոսի ձեռքն է հասել արդեն բավական վնասված (այն հավանաբար ժամանակին տուժել է ջրի ազդեցությունից): Թերեւս այդ է պատճառը, որ Նաթանայելը որոշ էջերում Հայրապետ գրչի բաց թանաքով գրած տողերի կամ առանձին բառերի վրայից անցել է իր գործածած մուգ

¹¹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 304:

¹² Բագնայրի ավետարանի 14-րդ դարի մի հիշատակարանի գրիչը խնդրում է հիշել «...արապակ Շահանշահին եւ եղբաւ իւրոյ պարոն Շրվանշահի...»: Գ. Յ Ն Վ Ա Ե Փ Ե Ա Ն, Յիշատակարանց ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 891, Գ. Հ Ն Վ Ա Ե Փ Ե Ե Ա Ն, Հավուց Քառի ամենափրկիչը..., էջ 29:

¹³ «(Շնոր)հին Աստուծոյ եւ ողորմութ(եամ)բ մեր պա(րոն)ացն (դիտովայ) Քամարին եւ արաբակ Շահանշահի...»: Գ. Հ Ն Վ Ա Ե Փ Ե Ե Ա Ն, Հավուց Քառի ամենափրկիչը..., էջ 29-30:

¹⁴ Ոմն Ամսայշանի արձանագրության սկզբում նշվում է Քամարի իշխանությունը, ապա շարունակության մեջ ասվում է. «...վասն արեշատութեան պարոնաց մերոց եւ պարոն արապակ Շահանշահի եւ Շրվանշահի...» (Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր Ե Ա Ն, Հովհաննավանք եւ նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, էջ 101):

թանաքով (էջ 54ա, 60ա, 61ա, 71ա, 72ա, 78ա, 79ա, 80բ, 83բ, 89ա, 89բ, 90ա եւ այլն), հավանաբար նաեւ փշացած 81 թերթը փոխարինել է նորով ու արտագրել տեքստը¹⁵: Կարծում ենք՝ նրա միջամտությամբ է փոխվել նաեւ ժամանակագրության վերնագրի բառերից մեկը՝ «Սամուելի քահանայի հաւաքմունք ի հնոց պատմագրաց...» (էջ 2ա):

Որտե՞ղ էր ժամանակավորապես ապաստանել նաթանայել եպիսկոպոսը: Անիի մերձակա Մաղասբերդից (Մաղասաբերդ) բացի այդ անունով ուրիշ ամրոց հայտնի չէ: 1222 թ. այն հիշատակվում է հետեւյալ կերպ՝ «...ի յԱնի քաղաքին դռան ի վերա բերդ եւ անունն Մաղասբերդ...»¹⁶: Հարկ է նշել, որ 14-րդ դարի 40-ական թվականներին Անին տակավին պատկանում էր մոնղոլների գերիշխանությունն ընդունած Զաքարյաններին¹⁷: Ավելացնենք, որ մշտապես Անիի հետ սերտ կապ ունեցող Մաղասբերդի մասին 1222 թվականից հետո մինչեւ 17-րդ դարը այլ տեղեկություն հայտնի չէր, եւ նաթանայելի հիշատակարանը մասամբ լրացնում է այդ բացը:

Հիշատակարանների տվյալները նկատի ունենալով, ձեռագրի անցած ուղու մասին կարող ենք հետեւյալ ենթադրությունն անել: 1315-ին Արճեշի Ուռնկար վանքում Հովհաննես վարդապետի պատվերով Հայրապետ գրչի ընդօրինակած մատյանը որոշ ժամանակ անց հայտնվել է Մաղասբերդում: 1343-ին հավանաբար հալածանքների պատճառով Հավուց թառի նաթանայել եպիսկոպոսը ապաստանել է այստեղ, իր հոգեւոր եղբայր Ամիրզայի մոտ: Այս մասին նա գրում է Մաղասբերդում վեց ամիս մնալուց հետո, եւ պատահական չէ, որ հիշատակարանի առաջին բառը ամսանվան հիշատակությունն է՝ «սահմի»: Սա ենթադրել է տալիս, որ նա հենց այդ ժամանակ է ձեռք բերել մատյանը եւ հիշատակագրել իր հետ կատարվածը, նաեւ երախտագիտությամբ հիշատակել Ամիրզային: Անեցու ժամանակագրության մեջ հավելումները նա հավանորեն կատարել է Հա-

¹⁵ Այս էջում ժամանակագրության այն հատվածն է, ուր Սամվել Անեցին Բագրատունյաց քաղաքության անկման մասին փոփոխ ողբ է գրել հենց ժամանակագրական նեղ սյունակի մեջ, եւ որի այսօրինակ գրությունը հատուկ է ժամանակագրության հնագույն ձեռագրերին (Կ. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 43-44): Սա մի հավելյալ վկայություն է, որ Հայրապետ գրչի ունեցած նախօրինակը բավական հին է եղել:

¹⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 131:

¹⁷ Վահրամ Զաֆարյանի, Շահնշահ Գ-ի, ինչպես նաեւ Անիում նրանց նշանակած պաշտոնյա Գրիգոր Խուցեսի ու նրա որդիներ Ասիլի եւ Պարոնի գործունեության մասին պահպանված մի շարք տվյալներ վկայում են, որ ֆաղաֆն այդ շրջանում համեմատաբար բարվոք վիճակում էր գտնվում Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն , Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 343, 4. Մ ա - բ ե լ ո ս յ ա ն , Անի, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 331, 364-365:

վուց թառ վերադառնալուց հետո, դատելով դրանցում եղած որոշ արտահայտություններից («առ որ մերն կայ», «ի Հայոց թառոյ, ի յաստ»): Հենց այստեղ են հիշատակագրություններ գրվել նաեւ պարոն Թամարի ու Շրվանշահի վերաբերյալ (էջ 4ա, 5ա, 115ա): Ավելի ուշ ձեռագիրը տարվել է Արցախ, որտեղ 1548 թ. այն կազմել է Աթանասը:

Այժմ ծանոթանանք նաթանայել եպիսկոպոսի՝ Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ կատարած հավելումներին¹⁸:

Ա

Ձեռագրի 49ա էջում փրկչական ՅԺԲ (312) թվականի, Տրդատ Գ թագավորի 22-րդ տարվա եւ Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսության 6-րդ տարվա դիմաց սյունակում գրել է. «Յայսմ ամի շինեց արքայն Հայոց Տրտադ զարմանալին տեսողաց զհովանոցն քեան իւրոյ արեորդին Խոստրովիթիսթոյ ի գեղաքաղաքին ի Գառնի, որ այժմ կոչի Սարաւոյթ Գրդատայ, առ որ մերն կայ գերեզման ս(ուր)բ հայրապետացն Հայոց Տէր Գէորգայ եւ երիցս երանելի սուրբ ճգնաւորին Տէր Մաշտոցին եւ Տէր Յովանեսի, եւ սուրբն Գրիգոր շինեց զՍուրբն Գրիգոր եկեղեցին ի Գառնի եւ կանկնեց նշանք տէրունականս»:

Բ

52ա էջի աղյուսակում փրկչական ՆԺԷ (417) թվականի դիմաց Սահակ Պարթեւի աթոռակալության մասին Անեցու գրածը¹⁹ նաթանայելը շարունակել է՝ «Եւ արար սկիզբն շինվածոյ մեծա... եւ վայելչաշէն զարմանակերտ եւ հոյակապ ուխտին Հայոց թառոյ եւ ժողովեց կրանաւորս ԳՃ (300) հնտակերս եւ բոկագնայ»:

Նույն էջի ստորին մասում եղած գրությունը դժվարընթեռնելի է: Հայոց դպրության սկզբնավորման, Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի մասին Անեցու գրածը²⁰ շարունակված է՝ «... (հայրա)պետն Սահակ եւ Մաշտոց վարդապետն հիմնարկեցին եւ անուանեցաւ աթոռ Հայոց եւ թառ Թարգմանութե(անց)... (Հաւ)ուց թառ ան(ուան)ալ»:

Գ

52բ՝ փրկչական ՆԻՁ (426) թվականի եւ Սահակի կաթողիկոսության 10-րդ տարվա դիմաց գրված է. «Յասմ ամի շինեց սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ զՍուրբ Կաթողիկէն ի Գառնոյ ձորին ի վերա գետին եւ

¹⁸ Մեջբերումներում պահպանում ենք բնագրի ուղղագրությունը, նաեւ տառասխալները, միայն բացելով համառոտագրությունները՝ սբ., (սուրբ), տր. (Տէր), ւծ (Աստուած):

¹⁹ Ա ն ե ց ի , էջ 68:

²⁰ Նույն տեղում:

ժողովեց բազում կրանաւորս հնտակեր եւ բոկագնայ եւ հաստատեց վանք եւ ինքն առանձնանայր ի Հայոց թառոյ ի յաստ եւ անուանեց (...)»²¹ Գետոց վանք (եւ այ)ժմ ունի զտեղիս զայս սուրբ ուխտն (Հայոց) թառ»:

Դ

62թ՝ փրկչական ՈՄԴ (654) թվականի դիմաց ներսես Գ Շինողի գործունեության՝ Ս. Գրիգորի (Զվարթնոց), Դվինի Ս. Սարգսի եւ Խոր վիրապի եկեղեցիների կառուցման մասին Անեցու հայտնած տեղեկությունը²² նախանայելը շարունակել է. «Եւ ի Գառնի ի վերայ բլրին որ հայի ի դաշտն Դվնայ շինել զեկեղեցին յանուն Եղիայ մարգարէին»:

Ե

63ա՝ Արուծի եկեղեցու օծման ժամանակ մկրտված եւ հետագայում նահատակված Դավիթ Դվնեցու մասին Անեցու տեղեկությունը²³ նախանայելը շարունակել է՝ «Եւ սուրբ գլուխն նորայ (Դավիթ Դվնեցու - Կ. Մ.) կայ ի Հաւուց թառ եւ այլ նշխարքսն կայ ի»²⁴:

Զ

71թ՝ փրկչական ՊՀԹ (879), հայոց ՅԻԶ (326+ 551= 877) թվականի եւ Գեւորգ Գառնեցու կաթողիկոսության 3-րդ տարվա դիմաց նախանայելը գրել է. «Եւ սուրբ հայրապետն եւ մեծ պատրիարզն Հայոց սուրբն Գէորք վերստին նորոգեց զնախադրական ուխտն Հաւուց թառ եւ պայծառացոյց, փարթամացոյց գոյիւք եւ ...նի ժամանակս»:

Է

77ա՝ հայոց ՆԻԵ (976) թվականի դիմաց գրված է. «Եւ ոմանք ասէն թե Վասիլ կայսրն Աշոտ թագաւորին պարգեւեց զԱմենափրկիչ խաչն եւ մասն տէրունական խաչեն, որ Աստուածընկալ ասեն (եւ կ)ան երկուքն ի Հ(այ)ոց թառ մեծափայծառ փառաւք»:

Ը

78ա՝ փրկչական ՌԴ (1004), հայոց ՆԾԱ (451+ 551= 1002) թվականի դիմաց գետեղված է հետեւյալ մեծարժեք տեղեկությունը. «Գէորք

²¹ Այս մասում երկու տառ կա՝ «տո» կամ «աո», որոնք չեն կապվում Գետոց վանք անվանը, որը հիշատակվում է նաև Բիշ հետո:

²² Ա ն ե ց ի , էջ 83:

²³ Ա ն ե ց ի , էջ 84:

²⁴ 64թ էջում «Սուրբ իմաստասէրն Յոհան կաթողիկոս» բառերով սկսվող Օձնեցուն եւ Քաղկեդոնի ժողովի նզովմանը վերաբերող հատվածում նաքանայելի առած հավելումն անընթեռնելի է, սակայն պահպանված բառերից դատելով հատվածը պատմատեղագրական տվյալներ չի պարունակում:

իշխանաց²⁵ իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին վերըստին

նորոգեց զնախադրական հռչակաւոր սուրբ ուխտն զՀաւուց թառ և շինեց զփառաւոր զհրաշալի Կաթողիկէն Ք(9) խորանաւ: Եւ արար զանձագին զմերձակա գեղն զԿոխթ ի Գագիկ շահանշահէ և Յովանիսէ և ետ Հաւուց թառոյ Սուրբ Կաթողիկէին հայրենիք և ետ ի հայրենե(ա)ց իւր զԳետոց վանսն և զՀովայսն վանքագեղ և ժողովեաց ԳՃ (300) կրանաւոր»²⁶:

թ

Նույն էջում մեկ այլ հատված կա, որը բավական եղծված է: Առանձին մասերում կարդացվում է հետևյալը. «Եւ աստ ասեն եկել ի Հա(յս

²⁵ Բառը կրկնված է:

²⁶ Հավելվանը հաջորդում է Անեցու բնագրի այն հատվածը, որը վերաբերում է Բագնայրի հիմնադրմանը՝ «Մմբատ Մագիստրոսն շինեաց...»: Այն նաբանայելի ժամանակ այնքան մաշված է եղել, որ նա սև բանաձևով անցել է «Մմբատ» բառի ու դրան հաջորդող մի հանի տառերի վրայից:

Վասի)լ կայսր... ոնք են զխաչն... զսուրբ ամենափրկիչն եւ պարգեւ(եաց)... մեծահրաշ եւ բազում ակամբ յաւրինեալ... զլուխս դրոշային... յերեւան գեղա(ք)աղաքին, որ ասեն երկ(ու)... եւ ի սուրբ նշան... տէրունական սուրբ նշան...»:

ժ

90^ա հայոց Ռժէ (1168) թվականի դիմաց Հայոց Թորոս իշխանի մահվան մասին Անեցու հաղորդումը՝ «Յայսմ ամի մեռաւ մեծ իշխանն Հայոց Թորոս»²⁷, շարունակված է՝ «Եւ կատարեցաւ նոր վկայն Քրիստոսի սուրբն Յովսէփ ի Դվին քաղաքի ի յազգականաց իւրոց եւ էր ազգաւ ի պարսից եւ Սարգիս քահանայ առե(ա)լ զլուսայ... նշխար նորա տարաւ ի գերադրականն ի Հայոց թառ եւ անդ հանկու... եւ յետոյ շինեց... նորա»:

Այժմ փորձենք խմբավորել եւ ծանոթագրել նաթանայել եպիսկոպոսի կատարած հավելումները: Հեղինակի հայտնած տեղեկութիւնները երեք կարգի են՝ Գառնիի եւ Հավուց թառի մասին այլ աղբյուրներից հայտնի տեղեկութիւններ, հայտնի տեղեկութիւնների լրացումներ եւ առաջին անգամ շրջանառվող տեղեկութիւններ:

Ա եւ Գ հատվածները վերաբերում են Գառնիին: Տեղի «հովանոցի» կառուցումը Տրդատ Գ-ին վերագրելու ավանդույթը գալիս է դեռեւս Մովսէս Խորենացուց²⁸, իսկ «սարաւոյթ Տրդատայ» արտահայտութիւնն առաջին անգամ հանդիպում է Կիրակոս Գանձակեցու մոտ²⁹:

Ավելի հետաքրքրական է Գառնիում թաղված կաթողիկոսների մասին ասվածը՝ «...առ որ մերն կայ գերեզման ս(ուր)բ հայրապետացն Հայոց Տէր Գէորգայ եւ ...Տէր Մաշտոցին եւ Տէր Յովանեսի»: Միմյանց հաջորդած այս երեք հայրապետներից միայն Մաշտոց Ա եղիվարդեցու համար է վկայված Գառնիում թաղված լինելը՝ «...Մաշտոց... փոխի առ Աստուած եւ նշխարք ոսկերաց նորա հանգուցեալ եղեւ ի Գառնի, մերձ առ հովանոցին Խոսրովիդիստոյ...»³⁰: Այստեղ հայտնաբերվել է նաեւ ընդամենը յոթ ամիս աթոռակալած կաթողիկոսի 897 թվակիր

²⁷ Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. 5619, էջ 107ա, Մատենադարան, ձեռ. 3613, էջ 70բ:

²⁸ «...շինեալ եւ տուն հովանոց...ի համար ընդ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ...» (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներած. Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991, էջ 241-242):

²⁹ «Այր ոմն առաքինի... Յովհաննէս անուն ի քաղաքապետէն Գառնոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 348):

³⁰ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, ՍՊԲ, 1885, էջ 160, Մ . Օ Ր մ ա ն յ ա ն , Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1184:

արձանագրությունները³¹: Բայց ծնունդով գառնեցի էր նրա նախորդ Գեորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսը (877-897): Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-929) հայտնում է, որ նա մահացել է Վասպուրականում և թաղվել «ի քնարանի Ջորոյ վանաց», այնուհետև նշելով Մաշտոցի կարճատեև հաջորդելը, նրա թաղման վայրի մասին լուր է³²: Հովհաննեսն ինքն էլ վախճանվել է Վասպուրականում, բայց թաղման տեղի մասին ստույգ վկայություն չկա³³: Հետաքրքիր է, որ Կիրակոս Գանձակեցին նրան համարում է ծնունդով գառնեցի՝ «Սա էր այր իմաստուն և բանաւոր ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ, ուստի սուրբ հայրապետն Գէորգ էր»³⁴:

Եթե հավատանք նախանայել Հավուցթառեցուն, որ այս երեք հայրապետները թաղված են եղել Գառնիում, ապա կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Մաշտոց Եղիվարդեցու մասին է գրված, թե հողին են հանձնել «նշխարք ոսկերաց նորա» (Ասողիկ), կարող էին նույն կերպ Գառնի փոխադրած լինել Գեորգ Գառնեցու մասունքները, մանավանդ, որ նա սերտորեն կապված էր ծննդավայրի հետ: Այդ դեպքում հասկանալի կդառնանա, թե ինչու է Գառնիում թաղվել այս բնակավայրի հետ ուղղակի կապ չունեցող նրան հաջորդած կաթողիկոսը՝ Մաշտոց Եղիվարդեցին: Հնարավոր է, որ նույն ձեռով Գառնի են հասել նաև այս կողմերի ծնունդ Հովհաննես Դրասխանակերտցու (Ասողիկը նրան կոչում է Գվնեցի) մասունքները: Ամեն դեպքում 14-րդ դարում ապրող նախանայել եպիսկոպոսը եթե ոչ փաստական, ապա ավանդական մի հիմք ունեցել է այս երեք հայրապետների հանգստարանը Գառնիում տեղորոշելու համար:

Գառնիի մասին նախանայելի հայտնած հաջորդ տեղեկությունը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը կառուցել է տեղի Ս. Գրիգոր եկեղեցին և խաչքարեր կանգնեցրել, այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Լուսավորչին բազմաթիվ եկեղեցիների հիմնադրում է վերագրվում ողջ Հայաստանով մեկ, բայց Տրդատի արքայական դղյակ Գառնիում նրա հայտնվելը օրինաչափ պիտի համարել: Նախանայելի գրածի մեջ «կանկնեց նշանք տէրունականս» խոսքերը իրականությունը շատ ավելի մոտ են, քանզի հայտնի է, որ Լուսավորիչն իր այցելած տեղերում խաչեր էր կանգնեցնում, որոնց տեղում հետագայում եկեղեցիներ էին կառուցվում: Գառնիի կենտրոնում

³¹ Հ. Պետրոսյան, Գառնին 9-14-րդ դարերում, Երևան, 1988, էջ 27:

³² Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհարար բարձր. և ծանոթագր. Գ. Քոստանյանի, Երևան, 1996, էջ 184-187:

³³ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 1240-1242:

³⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 82:

պահպանվել է բազիլիկ եկեղեցու ավերակներ, որը «միանավ, հարավային ավանդատնով եւ հարավային ու հյուսիսային սյունասրահով տուֆակերտ կառուցվածք է՝ բնորոշ 4-5-րդ դդ. հայկական ճարտարապետությանը»³⁵: Հնարավոր է, որ այս եկեղեցին է նախանայելը Ս. Գրիգոր անվանել:

Գառնիի մյուս եկեղեցու կառուցումը՝ Դվինի դաշտահայաց մասում, նախանայելը վերագրում է ներսես Գ Տայեցուն (641-661): Գառնիի եկեղեցիներից 7-րդ դարի է համարվում հեթանոսական տաճարի արեւմտյան կողմում գտնվող արտաքինից շրջանաձեւ, քառախորան եկեղեցին, որի ճարտարապետական մանրամասներն առնչություններ ունեն Ջվարթնոցի հետ³⁶: Եկեղեցու կառուցման եւ անվան մասին վկայություն է պահպանվել Մատենադարանի թիվ 4166 ձեռագրի 1346 թ. մի հիշատակարանում. «Ի Հայոց թուին ձլ (681) շինեցաւ Սուրբ Սիոն ի Կուրապաղատին ի Վերայ Գառնոյ հողահատին տէր ներսիսի հրամանաւ»³⁷: Բ. Առաքելյանն ու Գ. Կարախանյանը հիշատակարանում նշված թվականը ուղղում են՝ ձԸ (659)³⁸, քանի որ 681-ին ներսես Տայեցին վաղուց մահացել էր: Եկեղեցու ճարտարապետությունը հանգամանորեն անդրադարձել է Տ. Մարությանը³⁹: Եթե հիշատակարանում եկեղեցին կոչվում է Ս. Սիոն, որը կաթողիկոսի հրամանով կառուցել է «կուրապաղատը», ապա ըստ նախանայելի, եկեղեցին կրել է Եղիա մարգարեի անունը, իսկ կառուցողն անմիջականորեն կաթողիկոսն է:

Բ եւ Գ հատվածները վերաբերում են Հավուց թառի հիմնադրմանը: Նախանայելն այն վերագրում է Սահակ Պարթեւին եւ Մեսրոպ Մաշտոցին, հետեւելով այս շրջանի վանքերի վերաբերյալ գոյություն ունեցող ավանդությունը⁴⁰, նաեւ յուրովի ստուգաբանում է վանքի անունը՝ «աթոռ Հայոց» եւ «թառ թարգմանութե(անց)», որոնցից մեկի՝ երկրորդ, իսկ մյուսի՝ առաջին բառերից է առաջացել «Հայոց թառ» անվանումը: Յավոք շարունակությունն անընթեռնելի է, եւ չենք կարող ասել, թե նախանայելն ինչպես է բացատրում «Հայոց թառի» եւ «Հաւուց թառի» զուգադրումը: Իր

³⁵ Հ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

³⁶ Ա. Սահիճյան, Գառնիի անտիկ կառույցների նարտարապետությունը, Երևան, 1983, էջ 198-201:

³⁷ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 352:

³⁸ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի III, 1946-56 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962, էջ 29:

³⁹ Տ. Մարության, Գառնիի բոլորակ տաճարի նարտարապետության առանձնահատկությունները, Հայաստանը եւ Քրիստոնյա արեւելքը, ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 217-225:

⁴⁰ Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը..., էջ 16:

գրություններում նա օգտագործում է երկու ձևեր էլ:

Հավուց Թառի հիմնադրման մասին նախանայելը նշել է նաև Սերաստիայի Ս. Նշանում պահված վերը նշված ձեռագրի անթվական հիշատակարանում, ավելացնելով Գրիգոր Լուսավորչի անունը⁴¹:

Վանքի հիմնադրման մասին գրում է նաև վերը նշված 1346 թ. հիշատակարանի գրիչը. «Շինեցաւ սուրբ եւ հռչակաւոր բազմաժողով մեծ մենարանն Հայոց Թառ ի սուրբ Թարգմանչացն՝ ի Սահակ հայրապետէ Հայոց եւ ի Մեսրոփ վարդապետէ ԴՃ եւ ԻԳ (423) ամի ծնընդեանն Քրիստոսի...»⁴²: Ինչպես վերը տեսանք, նախանայելը նշում է վանքի հիմնադրման փրկչական ՆԻՁ (426) թվականը:

Քննվող հատվածում ուշագրավ է նաև առաջին անգամ «Գետոց վանք» տեղանվան հիշատակութունը, որին կանգրադառնանք ստորև:

Ե եւ Ժ հատվածները վերաբերում են Հավուց Թառում թաղված Հայ եկեղեցու սրբերին: 701 թ. Դվինում նահատակված եւ հենց այստեղ Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ թաղված Դավիթ Դվնեցու վարքը հայտնի է⁴³: Նախանայելը միակ հեղինակն է, որ գրում է Դվնեցու գլուխը Հավուց Թառում թաղելու (վերաթաղելու) մասին:

12-րդ դարում Դվինում նահատակված «նոր վկա» Հովսեփ Դվնեցու եւ նրա՝ Հավուց Թառում թաղված լինելու վերաբերյալ հայտնի են նաև այլ սկզբնաղբյուրներ⁴⁴, նախանայելն ավելացնում է, որ գերեզմանի վրա շինություն է կառուցվել⁴⁵:

է եւ Թ հատվածները վերաբերում են Հավուց Թառում պահված սրբազան խաչերին եւ մասնավորապես Ամենափրկիչ անունով հայտնի, այժմ Ս. էջմիածնում պահվող, Քրիստոսին խաչից իջեցնելու քանդակա-

⁴¹ «Գիրքս Հայոց քառոյ է, որ է աղօթատեղ սուրբ Լուսաւորչին, եւ հաստակառոյց հաստատեաց եւ հանդիսացոյց տեղի քարգմանութեան... սուրբ հայրապետն Սահակ եւ սուրբ վարդապետն Մեսրոփ եւ ետոյ նորոգեաց սպարապետն Գորհ իշխան», նույն տեղում, էջ 24:

⁴² ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 351:

⁴³ Հ ո վ հ ա ն ն ե ս կ ա թ ո ղ ի կ ո ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի , էջ 94-99, Շ ն ո ր հ Բ ա ր Բ . Գ ա լ ու տ ե ա ն , Հայագրի սուրբեր, Երևան, 1997, էջ 228-229:

⁴⁴ Վ ա ր դ ա ն Ա ր ե լ ե լ ց ի , Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար քարգմանությունը Գ. Բ. Քոստանյանի, Երևան, 2001, Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի , Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 96, էջ 175, Հայոց նոր վկաները (գիտական հրատ.), աշխատասիրությամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Անատեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 46-60:

⁴⁵ Հովսեփ Դվնեցու եւ հետագայում Հավուց Թառում թաղված նշանավոր հոգևորականների դամբարանի մասին տե՛ս Գ . Ս ա ր գ ա յ ա ն , Վկայաբանությունները որպես պատմա-աշխարհագրական սկզբնաղբյուր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 6, Երևան, 2005, էջ 179-181:

պատկերը ներկայացնող նշանավոր փայտյա խաչին: Գ. Հովսեփյանն այս կապակցությամբ ընդարձակ հետազոտություն է կատարել, որի սկզբում փորձում է պարզել սրբության ծագումը: Նա անդրադառնում է 1013 թ. Գրիգոր Մագիստրոսի կորած արձանագրությանը, որի վավերականության վերաբերյալ բազմաթիվ կասկածներին հակառակ, այն «կեղծիք համարելու» հիմք չի տեսնում: Վկայակոչելով հին ու նոր շրջանի մի շարք տեղեկություններ (մասնավորապես Մանուել Բշնեցու գրած գանձը)՝ նա ուսումնասիրության առաջին մասը եզրափակում հետևյալ խոսքերով՝ «Հակասությունների մի բավիղ, որ թվում է, թե դժվար է միջից դուրս գալ»⁴⁶: Հետո, իհարկե, նա փորձում է հարցը պարզել, հօգուտ Մագիստրոսի արձանագրության տվյալների ստույգության⁴⁷: Ամենափրկիչի ծագման մանրամասն քննությունը դուրս է մեր նպատակից, պետք է միայն նկատենք, որ նախանայել Հավուցթառեցին այս մասին գրում է իր ժամանակի համար բավականին շրջահայեցությամբ, խոսքը սկսելով «ոմանք ասէն թե» բառերով: Ըստ նրա Ամենափրկիչը եւ Տերունական խաչի մասունքը, որն անվանում է «Աստուածընկալ», Աշոտ Թագավորին է տվել Վասիլ կայսրը: Նույն բանի մասին պատմում է երկրորդ (Թ) հատվածում, բայց այստեղ Հայոց Թագավորի անունը չի ընթերցվում, դրա փոխարեն պահպանվել է «յնրեւան գեղա(ք)աղաքի» անունը, որտեղ, դատելով համատեքստից, որոշ ժամանակ պահվել են Ամենափրկիչն ու Տերունական խաչի մասունքը:

Զ եւ Ը հատվածները վերաբերում են Հավուց Թառում կատարված շինարարական աշխատանքներին: Առաջինը առայժմ միակ վկայությունն է այն մասին, որ Գեւորգ Գառնեցի կաթողիկոսը վանքը «վերստին նորոգեց», պայծառացրեց եւ նվերներ տվեց:

Երկրորդ հատվածն առավել տեղեկաշատ է եւ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Մինչեւ այժմ Մխիթար Այրիվանեցու կարճ հաղորդմամբ հայտնի՝ «Շինի եւ Հաուց Թառն ի Գէորգեայ իշխանէն Քեղոյ»⁴⁸ տեղեկությունը նախանայելը հարստացրել է Քեղի (Գեղի) ամբողջի տեր Գեւորգ իշխանի ծագման մասին եզակի վկայությամբ՝ «Գէորք իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին»:

⁴⁶ Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 10:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

⁴⁸ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 57: Գեւորգին Հավուց քառի «նորոգող» է համարում նույն նախանայելը նաեւ վերը նշված անբավական հիշատակարանում: Նույն բանը նշում է Մանուել Բշնեցին իր գրած գանձի մեջ, վանքը համարելով. «Մեծոյ մենաստան, զոր կանգնեաց արեայն եւ Գեորգ իշխան» (Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 24, 92):

Ովքե՞ր են Հասանն ու Ապիրատը: Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցու 1003 թ. շինարարական արձանագրության մեջ կարդում ենք. «ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՈՍՈՍ, ՈՐԴԻ ՀԱՍԱՆԱ ՇԻՆԷՑԻ ԶԷԿԷՂԷՑԻՍ»⁴⁹: Մատթեոս Ուռհայեցին նույն իշխանին անվանում է «Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Հայոց, որդի Հասանայ»⁵⁰: Մատենագրական աղբյուրները (Մխիթար Անեցի, Վարդան Արեւելցի, Մխիթար Այրիվանեցի, Սմբատ Սպարապետ) Ապիրատ անունով են կոչում Հասանի որդի մեծ իշխանին, որը կառուցել է Կեչառիսի վանքը, եւ որը նույն Կեչառիսում, Արզականում Գորգ քահանայի թողած 1001 թ. արձանագրության⁵¹ եւ Տեկորում իր դստեր գրած արձանագրության մեջ⁵² Գրիգոր Մագիստրոս է անվանվում: Հայագետները խնդրի լուծման միջոց են առաջարկել՝ իշխանին վերագրելով Գրիգոր Ապիրատ երկանունը⁵³:

Նաթանայել Հավուցթառեցու հաղորդած տեղեկության՝ Գրիգոր Ապիրատի եւ Քեղի ամրոցի տեր Գեւորգ իշխանի եղբայրներ լինելու հանգամանքի բացահայտման շնորհիվ, այժմ ավելի հիմնավորված են դառնում նրանց զորության մասին վկայությունները: Մասնավորապես Մխիթար Անեցուց օգտված Վարդան Արեւելցու եւ նրանց հետեւող Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդումները, թե Ապիրատը տեր էր 12 000 հեծյալի⁵⁴, այնքան էլ համոզիչ չէին թվում: Մինչդեռ այժմ պարզ է դառնում, որ Հասանի որդիների իշխանությունը տարածվում էր Վարաժնունիքից (Կեչառիս), մինչեւ Գառնիի շրջանն ու Քեղի, թերեւս ներառում նաեւ Երեւանը, որտեղ, պատմիչի հաղորդմամբ, ջրանցք է կառուցել Գրիգոր Ապիրատը⁵⁵:

Գեւորգ իշխանի տոհմի մասին մինչ այժմ ոչինչ հայտնի չէր, սակայն հոր անվան հայտնի դառնալով, այժմ հնարավոր է նրա ժառանգներին փնտրել հենց նույն Հավուց թառում: Այստեղ մի խաչքարի վրա պահպան-

⁴⁹ Մ. Հասարթյան, Կ. Մաթեոսյան, Վ. Գեւրիկյան, Կեչառիս 1000, Ս. էջմիածին, 2004, էջ 10:

⁵⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար քարզմ. և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի), Երեւան, 1991, էջ 16:

⁵¹ «...Ի ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱԳԿԱ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼԻ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱԳԻՍՏՈՍԻ... », Գ. Սարգսյան, Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը» ժողովածու 12, Երեւան, 2002, էջ 111:

⁵² «ՆՂԱ (1042)... եւ Տիկ(ն)աց Տիկին դուստր Քրգորոյ Մագիստրոսին... », Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 135:

⁵³ Գրիգոր Ապիրատի գործունեության և Ապիրատյան տոհմի մասին տե՛ս Կ. Մաթեոսյան, Հազարամյա Կեչառիսի հիմնադրման պատմությունից, «էջմիածին», 2004, Ա, էջ 77-91:

⁵⁴ Վարդան Արեւելցի, նշվ. աշխ., էջ 103, Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն, էջ 58:

⁵⁵ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն, էջ 58:

ված վանքի թվակիր ամենահին արձանագրությունը հետևյալն է. «Յիշէ Քրիստոս զՀասան, զորդի Սմբատա, զժառաքս եւ ողորմեա նմա, ամեն, թվ. ՇԼ (1081) էր»⁵⁶: Եթե նկատի ունենանք իշխանական տոհմերի մոտ թոռանը պապի անունով կոչելու սովորությունը, ապա կարող ենք ենթադրել, որ Գեւորգ իշխանի որդին կրել է պապի անունը՝ Հասան, եւ նրա ժառանգներն են Սմբատն ու նրա որդի Հասանը: Անուղղակիորեն այս ենթադրության օգտին է խոսում այն, որ Գրիգոր Ապիրատի երկու որդիները Ապլջահապ եւ Վասակ անուններն էին կրում: Գրիգոր Ապիրատն իր զավակներից մեկին հոր անունով շի անվանակոչել ամենայն հավանականությամբ այն պատճառով, որ իր եղբոր՝ Գեւորգի որդին արդեն կրում էր այդ անունը:

Եվս մի նկատառում: Իշխանատոհմի անունը մինչեւ այժմ հիշվել է երկու ձեւով՝ Ապիրատյան կամ Հասանյան: Տոհմին նվիրված առաջին եւ առայժմ միակ ուսումնասիրության հեղինակ Ներսես Ակինյանը 1956 թ. Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված մենագրության Գ մասը վերնագրել է «Ազգաբանութիւն Պահլաւունեաց, Հասանեանց, Թոռնիկեանց եւ Հեթումեանց»⁵⁷: Տոհմանունը վերնագրում Հասանյաններ նշելով՝ Ն. Ակինյանը տեքստում եւ տոհմաձառում նրանց անվանում է Ապիրատյաններ: Մենք եւս նախորդ հրապարակումներում այդ անունն ենք նախընտրել, նկատի ունենալով Գրիգոր Ապիրատի ավանդը տոհմի զորացման գործում, նաեւ պատմիչների (Մխիթար Անեցի եւ նրանից մեջքերում կատարած Վարդան Արեւելցի) հաղորդումը՝ «Զսմանէ (Գրիգոր Ապիրատի մասին - Կ. Մ.) ասեն յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչեւ լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց, որ եւ շինեաց զսուրբ ուխտն Կեչառու...»⁵⁸: Սակայն այժմ Հասանի Գեւորգ որդու մասին տեղեկության ի հայտ գալով իշխանատոհմը Հասանի անունով կոչելն ավելի նպատակահարմար է թվում:

Երբ է Գեւորգ իշխանը կառուցել Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցին: Մխիթար Այրիվանեցու եւ Նաթանայելի հայտնած թվականները ներդաշնակ են: Առաջինը, որ դեպքերը նշում է տասնամյակներով, 1001 -

⁵⁶ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն , Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 17: Գ. Հովսեփյանը, որ վանքը Պահլավունիներինն է համարում, Հասանին եւ Սմբատին այդ տոհմի ներկայացուցիչներ է կարծում (նույն տեղում, էջ 20):

⁵⁷ Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 327-457:

⁵⁸ Վարդան Արեւելցի, էջ 103, Կ. Մաթևոսյան, Հազարամյա Կեչառիսի..., էջ 82-83:

Ստեփանոս Օրբելյանը Գրիգոր Ապիրատի թոռ, Բարսեղ Ա Անեցի կաթողիկոսի եղբայր Գրիգորին կոչում է «Շիրակայ իշխանն՝ Գրիգոր Ապիրատեան» (Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ Ր Բ Ե Լ Ե Ա Ն , Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 320):

1011 թթ. տեղեկությունները թվարկում է հետեւյալ հերթականությամբ՝ «Շինի Սուրբն Գրիգոր աննման ի յԱնի, որ այժմ հանգուցեալ է: Շինի և Հաւուց թառն ի Գէորգեայ իշխանէն Քեղուց», իսկ տասնամյակը եզրափակում է «Սմբատ Մագիստրոսն շինեաց զՔնայրն»⁵⁹: Բազնայրի առնչությամբ հայտնի է Սամվել Անեցու վկայությունը եկեղեցու նժԹ (1010)⁶⁰ թվականին կառուցվելու վերաբերյալ, իսկ տասնամյակի սկզբում նշված Անիի Գազկաշեն Ս. Գրիգորի կառուցումը ավարտվել է Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամյակին, այսինքն 1001 թ.⁶¹: Հետեւաբար Գազկաշենից հետո նշված Հավուց թառի եկեղեցու կառուցումը տեղի է ունեցել նախանայելի նշած ժամանակ: Քանի որ Անեցու աղյուսակում զուգադրված են ժամանակագրական տարբեր համակարգեր, այս տեղեկությունը նշված է փրկչական ՌԴ (1004), հայոց նժԱ (1002), Գազիկ Ա.-ի թագավորության 10-րդ (999) և կաթողիկոս Սարգիս Ա Սեւանցու աթոռակալության 11-րդ տարվա (1002) դիմաց: Տրամաբանական է կառույցի ավարտման համար 1002 թվականի ընդունումը, թեև մեկ կամ երկու տարվա տարբերությունը շատ բան չի փոխում: Եթե նկատի ունենանք, որ Գրիգոր Ապիրատը Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցել է 1003 թվականին, ապա կարող ենք ենթադրել, որ Գազիկ Ա.-ի վասալ իշխանները, հետեւելով թագավորի ու թագուհու օրինակին, Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամյակը նշանավորել են եկեղեցաշինական խոշոր ձեռնարկներով:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ է արել Գեորգ իշխանը Հավուց թառում: Ըստ նախանայելի, նա «վերըստին նորոգեց զնախադրական հռչակաւոր սուրբ ուխտն զՀաւուց թառ և շինեց զփառաւոր զհրաշալի Կաթողիկէն Ք(9) խորանաւ»: Գ. Հովսեփյանը, որը Կաթողիկեն համարում էր Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու կառուցածը, եկեղեցու ավերակները ենթադրաբար տեղորոշել է գավիթի հարավարեւելյան անկյան մոտ⁶²: Հավուց թառի համալիրի և վիճազրերի ուսումնասիրությամբ հանգամանորեն զբաղված Գազիկ Սարգսյանը եկել է այն եզրակացության, որ «Կաթողիկե եկեղեցին ոչ թե Գ. Հովսեփյանի նշած կառույցն է, այլ վերջինիս հյուսիսային կողմում գտնվող շինությունը, որից միայն հարավային պատն է պահպանվել: Ցավոք, այս կառույցի ճարտարապետական հորինվածքի մասին չենք կա-

⁵⁹ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն, էջ 57:

⁶⁰ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 94ա, հմմտ. Ա ն ե ց ի, էջ 105, Մանր ժամանակագրություններ, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. Ա, Երևան, 1951, էջ 25:

⁶¹ «Յայնմ ժամանակի, յորում լնոյր լոսրեամբ ամն Ռ (1000) մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ» (Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն, էջ 282):

⁶² Գ. Հովսեփյան, Հավուց Քառի ամենափրկիչը..., էջ 16:

րող որոշակի կարծիք հայտնել, որովհետեւ մյուս պատերը հիմնովին քանդված են, իսկ տեղանքը ծածկված է հաստ հողաշերտով»⁶³:

Նաթանայելի վկայությունից տեղեկանում ենք, որ եկեղեցին սկզբնապես ինը խորան է ունեցել: Ինչպես երեւում է, այն կանգուն ու անխաթար է եղել մինչեւ 1679 թվականի մեծ երկրաշարժը, որովհետեւ 17-րդ դարի կեսերին Սիմեոն Զուղայեցի եպիսկոպոսը Հավուց թառին նվիրված չափածո գրվածքում նշում է՝

«Կաթողիկէս հանդիսարան,
Հաստակառոյց վիմարդեան...
Յոյժ գեղեցիկ ծաղկաց լման,
Բարձրայգումբեթ ու ինն խորան...»⁶⁴:

Նաթանայելի հայտնած տեղեկությունների շարունակության որոշ ձեւակերպումներ վիճաբար արձանագրություն են հիշեցնում: Նա գրում է, որ Գեւորգ իշխանը Կաթողիկեն կառուցեց, «նւ արար գանձագին զմերձակա գեղն զԿոխթ ի Գագիկ շահանշահէ եւ Յովանիսէ եւ ետ Հաւուց թառոյ Սուրբ Կաթողիկէին հայրենիք եւ ետ ի հայրենե(ա)ց իւր զԳետոց վանսն՝ եւ զՀովայսն՝ վանքագեղ»: Ինքնին հետաքրքիր փաստ է, որ Կոխթ (Գողթ) գյուղը 10-րդ դարի վերջին եղել է արքունի սեփականություն, եւ որ այն Գագիկ թագավորից եւ Հովհաննեսից (Հովհաննես Սմբատ) գնել ու որպես սեփականություն Հավուց թառի Կաթողիկեին է տվել Գեւորգ իշխանը: Նկատենք, որ սա Գողթ գյուղի մասին մատենագրության մեջ ամենավաղ հիշատակությունն է:

Գրության շարունակությունը կարծում ենք, պետք է հասկանալ, թե իշխանն իր սեփականությունից «Հովայ» գյուղը, որպես «վանքագեղ», տվել է «Գետոց վանքին», որը նույն Հավուց թառն է: Ինչպես վերը տեսանք (Գ հատված), Սահակ Պարթեւի ձեռամբ «ի Գառնոյ ձորին ի վերագետին» վանքի հիմնադրման մասին խոսելիս Նաթանայելը օգտագործում է «Գետոց վանք» անունը: Հավուց թառի՝ ձորի մեջ եւ գետամերձ լինելու հանգամանքը կարող էր ծնունդ տալ այս անվանը: 1655-ին երեւանցի գրիչ Մկրտիչը Սիմեոն Զուղայեցու գտնվելու վայրը նշում է առանց Հավուց թառ անունը տալու, գրելով որ նա «նստի ի սուրբ մենաստանն Ամենափրկիչ՝ ի ձորն Գառնույ...»⁶⁵:

⁶³ Գ. Սարգսյան, Հավուց թառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ, ՀՀ ԳԱ «Լուսեր» հաս. գիտ., 1988, թիվ 4, էջ 68:

⁶⁴ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 106:

⁶⁵ Հայերեն ձեռագրերի փէ դարի հիշատակարաններ, հ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 681:

Ինչ վերաբերում է Գեորգ իշխանին պատկանած (հայրենիք) և վանքին նվիրաբերված գյուղին, ապա ամենայն հավանականությամբ դա Հովհաննես Դ Ովայեցի կաթողիկոսի (833-855) ծննդավայրն է, որի մասին Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է՝ «...Յովհաննէս ի գաւառէն Կոտայից ի գեղջէ Ովայից»⁶⁶:

Նախանայել եպիսկոպոսի հայտնած տեղեկությունների շնորհիվ առաջընթաց քայլ է արվում նաև մինչև այժմ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն վերագրվող 1013 թվականի արձանագրության առեղծվածի բացահայտման ուղղությամբ: Արձանագրության քննությանն առանձին հոդված է նվիրել Գագիկ Սարգսյանը, որը համապատասխան փաստերից ելնելով եզրակացնում է, որ «արձանագրության հայտնաբերման և տեղադրության հանգամանքները հնարովի են, հեղինակն է «ընդօրինակողը»..., ի դեմս Քուրդ-Հովհաննես վարդապետ Բագրեւանդցու»⁶⁷: Ժամանակին արձանագրությունը կեղծ համարելու հիմնավորումներ է բերել նաև Ներսես Ակինյանը⁶⁸:

Իսկ Գարեգին Հովսեփյանը, որը գտնում է, թե արձանագրությունը «կեղծիք համարելու ոչ մի հիմք չունինք»⁶⁹, փորձում է ժամանակը համապատասխանեցնել Գրիգոր Պահլավունու կենսագրությանը, այն գրված համարելով «1044 թվականից հետո, երբ Գրիգորը բարձր պաշտոն էր ստացել Բյուզանդիայում»⁷⁰: Գ. Հովսեփյանին «կողմնորոշել» է նաև Մանուել Բջնեցին, հեղինակ, որն ըստ նրա «ապրում էր ժԴ դարի վաթսուհանյան թվականներին» և «ստացել է... մի փառավոր նկարագրող Աստվածաշունչ Անիի Հովհաննես Ոսկեփոր եպիսկոպոսի ձեռքով գրված»⁷¹: Սակայն Մանուելն ու Հովհաննես Ոսկեփորիկը համագործակցել են 15-րդ դարի սկզբներին⁷²: Բջնեցու գրած գանձը լի է հակասություններով և ամենատարբեր տեղեկությունների խառնիխուռն մեկտեղում է: Կարելի է ասել, որ «Մագիստրոսյան» ավանդագրույցն առաջին անգամ այստեղ է

⁶⁶ Հ ո վ հ ա ն ն է ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի , էջ 118:

⁶⁷ Գ. Սարգսյան, Հավուց Քառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ, էջ 70: Ուսումնասիրողը կառույցը քվադրում է՝ 12-րդ դ. վերջ կամ 13-րդ դ. առաջին տասնամյակ: (Նույն տեղում, էջ 68):

⁶⁸ Ն. Ակինյան, Գրիգոր-Ապիրատ, որդի Հասանա, Մագիստրոս, «Ակօս», 1945, թիվ 9, էջ 118:

⁶⁹ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Քառի ամենափրկիչը..., էջ 7:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 8:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Կ. Մ ա թ ե ռ ս յ ա ն , Անիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկ գրիչը, «Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 41-43

երեւան գալիս⁷³: Իսկ թե ո՞րն էր դրա առաջացման պատճառը, պարզվում է Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի «Ջամբուից»: Այստեղ նշվում է, որ «Գրիգոր Մագիստրոսի ազգից մեկը մյուսին հաջորդելով այս վանքում առաջնորդ է նստում նույն Հավուցթառ գյուղից Զաքարիա վարդապետը»⁷⁴: Այսինքն՝ Հավուց թառի առաջնորդները 15-րդ դարի սկզբներից իրենց համարել են Պահլավունյաց տոհմի ժառանգներ, Գրիգոր Մագիստրոսի հաջորդներ:

Այն հանգամանքը, որ նախանայել Հավուցթառեցու լրացրած հատվածներում ոչ մի խոսք չկա Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու՝ Հավուց թառի վանքի հետ ունեցած որեւէ առնչության մասին (եթե այդպիսին լիներ, հեղինակը պատճառ չուներ այդ թաքցնելու), ապացուցում է, որ «Մագիստրոսյան» զրույցը 14-րդ դարի կեսերից հետո է առաջացել: Իսկ Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցու կառուցող Գեւորգ իշխանի տոհմաբանության մասին նորահայտ տեղեկության շնորհիվ կարող ենք ասել, որ եթե Հավուց թառում այնուամենայնիվ եղել է 1013 թվականի մի արձանագրության՝ Գրիգոր Մագիստրոսի անունով, ապա այդ Գրիգորը, Հասանի որդի Գրիգոր Ապիրատն է, Գեւորգ իշխանի եղբայրը:

⁷³ Ըստ հեղինակի, իբր Գրիգոր Մագիստրոսը որդուն ուղարկում է Հռոմ, որտեղից նա բերում է Ամենափրկիչը, այն դրվում է Տարոնից (չփոքված է հին Դարոյնի հետ) եկեղեցում, որից հետո՝

«...Վասիլ արքայի՝ Գեւորգ իշխանի, ոստ Բագրատունի Փոխելով անտի բերեն հրեճուալի տունս Այրարաղի, Յիւր հիմնարկելի ուխտըն հրաշալի որ Հայու քառի»: Այնուհետև՝ «Ով Աստուծոյ տուն, կանկնեալդ ի վերջնոյն, զեր քան զառաջնոյն, Շինեալդ ի սրբոյն Մագիստրոս անուն, ազգաւ Պահլաւուն, Քանգի շնորհատուն ետ քեզ զախտն զտիպն իւր հոմանուն» եւ այլն: Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 89-92:

⁷⁴ Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբու, Երեւան, 2003, էջ 387-389, Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի ամենափրկիչը..., էջ 37-39, Գ. Սարգսեան, Վիճագրագիտական նորոյթներ (Հատուց քառ), Հանդէս ամսօրեայ, 2001, էջ 242-243:

